

УШИНСЬКИЙ
Костянтин
Дмитрович
(1823/1824—
1870)

Видатний педагог,
основоположник
наукової педагогіки
й народної школи,
автор праць з теорії
та історії педагогіки,
підручників для
початкового навчання

Костянтин Дмитрович Ушинський народився 18 або 19 лютого 1824 р. (за іншими даними, 1823 р.) у с. Богданка на Новгород-Сіверщині (за іншими даними, в Тулі) в родині дрібномаєткового дворянина, ветерана Вітчизняної війни 1812 р. Сім'я не мала великих матеріальних достатків, оскільки Дмитро Ушинський відпустив селян на волю ще до реформи 1861 р. Мати, Любов Степанівна Гусак-Капніст, яка походила з родини відомого українського письменника В. В. Капніста, померла, коли синові було 11 років. Але його початковою освітою й вихованням опікувалася саме вона. Прищеплену нею любов до української мови й культури педагог проніс через усе своє життя. Середню освіту Ушинський здобув у Новгород-Сіверській гімназії, яка, на його думку, була однією з найкращих на той час. Після закінчення гімназії він вступив на юридичний факультет Московського університету (1840) і закінчив його в 1844 р. з відзнакою. Під час навчання захоплювався лекціями історика Т. М. Грановського та професора-юриста П. Г. Редкіна. Студент Костянтин давав приватні уроки, оскільки на той час батько збіднів і не міг надсилати йому грошей. Юнак багато читав, вивчав сучасну філософію, захоплювався літературою, мистецтвом, прагнув бути в курсі політичних подій у Росії та за кордоном. Збереглися окремі уривки з його щоденника, з яких постає образ людини великого розуму, міцної волі, відданої своїй вітчизні, народові.

Після закінчення університету К. Д. Ушинського призначають виконувачем обов'язків професора в ярославський Демидовський юридичний ліцей на кафедрі камеральних (економіко-юридичних) наук. Як викладач він був надзвичайно популярний серед студентів, оскільки його лекції вирізнялися самостійністю мислення, майстерністю викладу. Але царський режим під впливом революційних подій 1848 р. на Заході посилив реакцію в Росії; юридичні й політичні науки перебували під особливим контролем. З цим не міг змиритися Костянтин Дмитрович, і за рішучий протест проти принизливого поліційного нагляду над вищою школою його звільнили з роботи. Скрутне матеріальне становище змусило його погодитися обійняти посаду дрібного урядовця в одному з департаментів Міністерства внут-

рішніх справ у Петербурзі (1849—1855). За різкий відзив про начальника, графа Д. А. Толстого, його звільнили і звідси. Певний час він присвятив журналістській діяльності, зокрема працював у журналі «Современник»: писав статті, перекладав наукову й художню літературу.

У 1851 р. К. Д. Ушинський одружився з подругою свого дитинства Надією Семенівною Дорошенко (походила зі славного українського роду Дорошенків, донька українського дворянина), якій належав хутір Богданка в Глухівському повіті Чернігівської губернії (тепер Шосткинського району Сумської області). Вони мали п'ятьох дітей. Друга їхня донька В. К. Ушинська (Пото) пізніше, згадуючи матір, зазначала, що це була дуже гарна, розумна жінка, хороша господиня. Батько дуже любив і поважав її: «Она както и природу любила по-своему, без поэтического чувства, так как любит большинство наших крестьян, и любила и почитала почти исключительно в своей Малороссии. Хутор ее остался на всю жизнь ее любимым уголком, который она не променяла бы на все прелести Швейцарии»¹.

Після років безробіття, журнальної праці Костянтин Дмитрович влаштувався в 1854 р. викладачем, а згодом інспектором Гатчинського сирітського інституту. Тут він долучився до практичної педагогічної діяльності й розробки основних проблем педагогічної науки.

Наприкінці 50-х років XIX ст. побачила світ праця М. І. Пирогова «Вопросы жизни», в якій педагог закликав перебудувати справу виховання й освіти. Вона справила велике враження на К. Д. Ушинського. В 1857 р. з'явилася і його перша педагогічна стаття «Про користь педагогічної літератури», де він порушив питання про значення педагогічної літератури в поширенні педагогічної теорії серед учителів.

Це була не лише перша, а й по суті програмна педагогічна праця. Автор підняв у ній такі важливі соціально-педагогічні проблеми, як народність виховання, залежність школи від умов суспільного розвитку, значення громадської ініціативи в розвитку народної освіти й відповідальності педагогічної науки перед суспільством; а також низку теоретичних проблем: наукові основи педагогіки, співвідношення педагогічної теорії і практики, місце й роль виховання в педагогічному процесі, педагогічна майстерність тощо.

Згодом були опубліковані інші праці вченого: «Три елементи школи» (1857), «Про народність у громадському вихованні» (1857), «Про заходи поширення освіти через грамотність» (1857) та ін. Ці статті зробили К. Д. Ушинського відомим і популярним педагогом.

Наприкінці 1859 р. Костянтина Дмитровича призначили інспектором Смольного інституту, заснованого ще за Катерини II. Це був станований закритий жіночий привілейований навчальний заклад, який мав два відділення: для дітей дворян і для дітей міщан. Інститут жив традиціями ще XVIII ст., основна увага приділялася вивченню французької мови, а інші предмети викладалися на дуже низькому рівні. Педагог виступив справжнім реформатором: знищив поділ на «благородний» і «міщанський» відділи, запровадив семирічний термін навчання, нові навчальні плани, ввів нові предмети — природознавство й фізику, відкрив школу грамоти для покоївок, запросив на роботу нових учителів, започаткував викладання предметів рідною мовою тощо. Але всі ці прогресивні починання розцінили як знева-

¹ Новое об Ушинском: Исследования и материалы о жизни, деятельности и педагогическом наследстве // Межвуз. сб. науч. тр. Вып. 193. Ярославль, 1981. С. 21—22.

гу до традицій Росії. До речі, переслідувань учений зазнавав практично впродовж усього життя, оскільки офіційна влада не сприйняла його демократичних педагогічних ідей. За сфабрикованим доносом попа Гречулевича в січні 1862 р. Ушинського звільнили з посади. Педагог два дні готував відповіді на звинувачення. Усе пережите призвело до того, що він захворів, кров ринула у нього з горла, а на другий день він устав з ліжка посивілим. Тож вимушений був виїхати до Швейцарії на лікування. Після цих подій Костянтин Дмитрович займався тільки науково-методичною діяльністю.

Ще в 1861 р. учений видав свій перший підручник для початкової школи «Дитячий світ» у двох частинах. Протягом п'яти років перебування за кордоном він вивчав народну школу, вчительські семінарії, жіночі навчальні заклади. Саме там написав основні педагогічні твори: «Людина як предмет виховання» (перший том вийшов у Петербурзі в 1868 р., другий — у 1869 р.), «Листи із Швейцарії», загальновідомі підручники «Рідне слово» (три частини), «Керівництво до викладання за „Рідним словом”» (дві частини) та кілька десятків статей, присвячених проблемам педагогічної психології.

На жаль, у повному обсязі здійснити задум праці «Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології» К. Д. Ушинському не вдалося. Смерть обірвала життя вченого, коли він розпочав роботу над третім томом — «Педагогічна антропологія».

«Педагогічна антропологія» складається з двох великих частин: «Частина фізіологічна» і «Частина психологічна». В ній Костянтин Дмитрович обґрунтував предмет педагогіки, її закономірності, принципи. Він також дослідив фізіологічні закони діяльності людського організму і психічні явища, ними зумовлені, з чіткою педагогічною метою — знайти резерви виховання й розширити сферу його впливу. Вчений писав: «Якщо педагогіка хоче виховувати людину в усіх відношеннях, то вона повинна попереду пізнати її також в усіх відношеннях... Педагогіка перебуває ще не тільки в нас, але й скрізь, у цілковитому дитинстві, і таке дитинство її дуже зрозуміле, тому що багато наук, із законів яких вона має черпати свої правила, самі ще недавно стали справжніми науками й далеко ще не досягли своєї довершеності...»¹. Ця фундаментальна праця стала підсумком попередніх педагогічних шукань ученого й мала велике значення для подальшого розвитку педагогічної науки.

Серед учителів Російської імперії популярність К. Д. Ушинського була великою. Невипадково його називали «учителем учителів». У нього вчилися педагоги українські, російські, інших народів. Педагогічній діяльності він присвятив 15 років (1855—1870), з них практичній — сім, теоретичній — вісім. Повернувшись до Росії (1867), Костянтин Дмитрович знову потрапив в атмосферу несприйняття. Міністерство народної освіти очолював його особистий ворог граф Д. А. Толстой. До речі, саме з ініціативи графа була заборонена книжка К. Д. Ушинського «Дитячий світ».

Постійні переслідування остаточно підірвали здоров'я видатного педагога. За порадою лікарів він поїхав до Криму лікувати хворі легені. Згодом вирішив остаточно оселитися в Києві.

Але невдовзі його спіткало тяжке горе. На полюванні через нещасний випадок загинув старший син, вісімнадцятирічний Павло. Після тяжких

¹ Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання: Спроба педагогічної антропології // Твори: У 6 т. К., 1952. Т. 4. С. 28.

страждань здоров'я Костянтина Дмитровича знову погіршало. Лікарі наполягали на ще одній поїзді до Криму. По дорозі він через хворобу змушений був зупинитися в Одесі, де й помер на сорок сьомому році життя о другій годині ночі 23 (за іншими даними, 24) грудня 1870 р., правлячи рукопис «Педагогічної антропології». Смерть великого педагога схвилювала освітянську громадськість Одеси. Народні вчителі, учні народних шкіл провели труну з його тілом до залізничної станції. К. Д. Ушинського поховали в Києві, на березі Дніпра, у Видубецькому монастирі. Нашадки виконали його бажання.

Недовгим, але яскравим був життєвий шлях цієї людини, яка залишила творчу спадщину, що переживе віки. На ідеях «учителя учителів» ґрунтується сучасна, в тому числі й українська, педагогіка. Його світогляд формувався під впливом російської та європейської філософської думки, революційних подій у Європі 40–50-х років ХІХ ст. Окрім російської та української, він володів грецькою, латинською, англійською, французькою, німецькою мовами.

Квінтесенцією його педагогічної концепції є положення про нерозривний зв'язок філософських поглядів і теоретичних педагогічних положень. Саме виходячи з таких міркувань, учений розробляв дидактичну науку, зробив вагомий внесок у розвиток теорії навчання в загальноосвітній школі. Він розкрив загальні умови навчання й виховання дітей, був прихильником класно-урочної системи і вважав урок основною ланкою навчально-виховного процесу. «Дидактичні принципи і правила, висунуті Ушинським в його праці „Людина як предмет виховання“, — значний крок уперед в історії розвитку прогресивної педагогічної думки другої половини ХІХ ст. Дидактика Ушинського, демократична й гуманна за своїми соціальними основами, емпірична за гносеологічними передумовами, яка врахувала об'єктивні закономірності розвитку людської психіки, завдавала відчутних ударів по схоластичній школі того часу»¹, — зазначали вчені О. К. Романовський та І. Я. Барсук.

К. Д. Ушинський уперше теоретично й практично довів ефективність і прогресивність звукового, аналітико-синтетичного методу навчання грамоти; розробив і науково обґрунтував основи початкового навчання та виховання дітей.

Великою заслугою Костянтина Дмитровича є те, що він одним із перших сформулював ідею народності в педагогіці, подав її як основну складову виховної системи. Така ідея базується на переконаності в тому, що кожен народ має право на школу рідною мовою, побудовану на народних традиціях. І хоча педагог не заперечував значення історичного досвіду інших народів, проте вимагав, щоб засвоєння його було підпорядковане принципіві народності. Це питання він глибоко дослідив у статті «Про народність у громадському вихованні» (1857).

Аналізуючи загальні основи європейського, а також американського виховання, учений дійшов висновку:

- загальної системи народного виховання для всіх народів немає ні в теорії, ні на практиці;

¹ Романовский О. К., Барсук И. Я. Жизнь во имя будущего: Очерк научно-редакторской и литературно-публицистической деятельности К. Д. Ушинского. 2-е изд., перераб. и доп. К., 1984. С. 53.

- «у кожного народу своя особлива національна система виховання; а тому запозичення одним народом у іншого виховних систем є неможливим»;
- досвід у справі виховання є дорогоцінною спадщиною для всіх народів, але в тому розумінні, «в якому досвід всесвітньої історії належить усім народам»;
- «науку не треба плутати з вихованням. Вона загальна для всіх народів; але не для всіх народів і не для всіх людей становить мету і результат життя»;
- громадське виховання не може самостійно вирішувати питань життя, «не веде за собою історії, але йде слідом за нею»;
- «громадське виховання тільки тоді буде дійовим, коли його питання стануть громадськими питаннями для всіх і сімейними питаннями для кожного»;
- збудження громадської думки у справі виховання — основа його розвитку¹.

Ідея народності освіти й виховання яскраво висвітлена у статті «Рідне слово» (1861), в якій автор уперше виступив із цілком сформованим філософсько-психологічним поглядом на рідну мову, «що ніколи на в'яне й вічно знову розпускається», є цвітом духовного життя народу. Мова «є найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живущі та майбутні покоління народу в одне велике, історичне живе ціле... Відберіть у народу все — і він все може повернути; але відберіть мову, і він ніколи більше вже не створить її; нову батьківщину може створити народ, але мови — ніколи: вимерла мова в устах народу — вимер і народ». Особливо негативним явищем є навчання чужою мовою: «... коли мова, якою починає говорити дитина, суперечить природженому національному її характерові, то ця мова ніколи не матиме такого сильного впливу на її духовний розвиток, який мала б рідна їй мова: ніколи не проникне так глибоко в її дух і тіло, ніколи не пустить такого глибокого, здорового коріння, яке обіцяло б багатий, пишний розвиток». Для дитини рідна мова є «кращим тлумаченням природи й життя, що оточують її»².

Рідна мова має бути основним предметом початкового навчання, аби діти навчилися свідомо використовувати її скарби, розвинули в собі дар слова, засвоїли граматичні закони в логічній системі.

Ідея народності, яку розробив К. Д. Ушинський, знайшла відображення й у створених ним підручниках для початкової народної школи «Дитячий світ» і «Рідне слово». Вони побудовані на перлинах народної творчості, зокрема української: казках, піснях, прислів'ях, приказках, загадках. М. М. Грищенко, аналізуючи підручники, писав: «...К. Д. Ушинський „Рідним словом” зробив у педагогіці те, що колись Пушкін зробив у поезії своїм твором „Руслан і Людмила”, що після німецької мертвеччини, затхлого повчання у вигляді моральних сентенцій в школі раптом почувалася жива мова, задзвенів бадьорий дитячий сміх»³.

«Учитель учителів» був прихильником виховного навчання. У статті «Три елементи школи» (1857) він дослідив співвідношення виховання й навчан-

¹ Ушинський К. Д. Твори: У 6 т. К., 1954. Т. 1. С. 109.

² Там само. С. 270, 273.

³ Грищенко М. М. К. Д. Ушинський: До 150-річчя з дня народження. К., 1974. С. 45.

ня. Аналізуючи досвід шкіл Великобританії, Німеччини і Франції, Ушинський дійшов висновку, що розрив між вихованням і навчанням призводить до суперечливості педагогічного процесу, позбавляє його цілісності й ефективності.

Костянтин Дмитрович виступав проти позбавлення школи її виховних функцій і завдань. Зокрема критикував практику російського Міністерства освіти, яке прагнуло впроваджувати педагогічні новації з Німеччини. А причиною цього було те, що німецька педагогіка обмежувала діяльність школи тільки навчанням. Водночас учений акцентував увагу на досвіді англійської школи, яка на перший план висувала саме виховання. Хоча й цей приклад не був ідеальний, оскільки, на його думку, у своїй основі англійське виховання було антидемократичним і консервативним.

У статті «Про засоби поширення освіти через грамотність» (1858) автор переконливо доводив педагогічну неспроможність прямолінійного зближення моральності й грамотності: «моральний елемент» з'являється тільки на вищих ступенях освіти, які органічно охоплюють вирішення виховних завдань. Приводом до написання статті стала гостра дискусія про роль грамотності для народу. Виникла вона після виходу допису відомого письменника В. І. Даля, який доводив, що поширення грамотності веде до зниження моральності народу. Костянтин Дмитрович заперечував це твердження, посилаючись на досвід Північно-Американських Штатів, як тоді називали США. Ідеї про переваги американської демократичної системи освіти він розвинув також у працях «Шкільні реформи в Північній Америці», «Внутрішній устрій північноамериканських шкіл».

Педагог піднімав у своїх творах різноманітні питання. Зокрема, великого значення надавав природничій освіті дітей. Знання історії, географії батьківщини — «важливі засоби до того, щоб повернути школу до народності». Початкове навчання має бути ближчим до життя, тоді успішно розвиваються розум і свідомість дитини. А от схоластичне навчання не приносить користі; раціональна організація шкільних занять має базуватися на постійній розумовій діяльності учнів. Учений аналізував проблеми наочності викладання, порядку й систематичності знань учнів. Розробив правила побудови уроку: вчитель має залучати до роботи всіх учнів, домагатися від них уважності; вміти урізноманітнювати методи викладання, тримати в полі зору не тільки клас у цілому, а й кожного окремого учня. Критикуючи так звану німецьку рецептурну педагогіку, Ушинський стверджував: учитель повинен знати основи дидактичної і психологічної теорії, але застосування їх залежить від нього самого.

Костянтин Дмитрович обстоював думку про те, що загальна освіта має бути пронизана ідеями гуманності, патріотизму. Виховання дається нелегко, вимагає культури волі й характеру, які великою мірою формуються в процесі навчання. Побудоване винятково на інтересі, воно не сприяє виробленню цих рис.

Праця є важливим чинником морального виховання, тому необхідно прищеплювати любов і серйозне ставлення до неї. У статті «Праця в її психічному і виховному значенні» (1860) вперше порушується й усебічно обґрунтовується одна з провідних ідей К. Д. Ушинського — про працю як про головний фактор, основний засіб виховання. Ця думка не втратила своєї актуальності й сьогодні.

Цінними є думки вченого про роль і статус учителя в суспільстві, його професійну майстерність. Вплив його на учнів сильніший від підручників,

моральних сентенцій, системи покарань і нагород. Педагогічна професія вимагає тривалої спеціальної та практичної підготовки. Костянтин Дмитрович розробив проект організації в Росії вчительських семінарій, склав програми з педагогіки для спеціальних класів жіночих навчальних закладів.

Протягом багатьох років у наукових колах не припиняються дискусії з приводу того, український чи російський педагог К. Д. Ушинський. І. Васюкович у праці «Шкільництво в Україні (1905—1920)» зазначав: «К. Ушинський найбільший педагог української національності, справжній основоположник педагогічної науки в дореволюційній Росії...»¹. В Українському педагогічному словнику можемо прочитати, що К. Д. Ушинський — російський педагог². Цікаво, що в дореволюційний період такі характеристики, як «великий російський педагог», «батько російських педагогів», «учитель російських педагогів», не вживались, а з 1945 р. почали експлуатуватися активно. Деякі сучасні педагоги переконані, що «хоча К. Ушинський писав свої праці російською мовою, бо так склалися обставини його життя, та й українська мова була під суворою царською забороною, але він відноситься до плеяди славетних українських педагогів і належить Україні, з якою завжди був кровно і духовно зв'язаний»³.

«Нехай нікого не бентежить той факт, що він (Ушинський. — Авт.) писав російською мовою, упорядковував посібники для російської народної школи і т. п. Він ніколи не цурався свого народу, своєї батьківщини — України, палко любив її»⁴, — зазначали у статті «Великий педагог-демократ» Ф. І. Науменко і Г. О. Паперна.

У приватному листі до відомого педагога і свого приятеля Л. М. Модзалевського від 9 грудня 1863 р. Костянтин Дмитрович називає себе українцем. А пізніше в іншому листі до нього ж пише: «В наступному році думаю переїхати до себе на батьківщину — до Києва».

Майже половину свого життя вчений прожив в Україні, добре знав українську мову та її діалектичні форми, добивався відкриття українських шкіл. А душевні переживання під час перебування за кордоном вилилися в такі поетичні рядки:

Мандрівець невільний у теплім краю
Я згадую землю холодну свою:
її глибочезні холодні сніги,
її неосяжні ліси.
Прекрасне тут море і гори чудесні,
і світло прегарне в склепінні небеснім,
Природа — аж серце співа!
Та стогне і тужить душа степова!

Дослідник В. Терлецький доводить, що в цих рядках К. Д. Ушинський мав на увазі «власну душу — українську, степову»⁵.

Донька К. Д. Ушинського В. К. Ушинська у своїх спогадах згадувала, що під час перебування за кордоном часто вечорами всією родиною збиралися

¹ Васюкович І. Шкільництво в Україні (1905—1920). К., 1996. С. 209.

² Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. К., 1997. С. 342.

³ Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української педагогіки. К., 1999. С. 161.

⁴ Година М. К., Науменко Ф. І., Паперна Г. О., Чавдаров С. Х. Педагог-демократ К. Д. Ушинський. Л., 1959. С. 17.

⁵ Терлецький В. Костянтин Ушинський, його предки і нащадки — сини українського народу // Освіта. 1991. 26 листоп.

за столом і читали літературні твори. Одним з улюблених авторів Костянтина Дмитровича був М. В. Гоголь. «За границей это чтение, кроме своей художественности и поэтичности, переносило его в любимую Малороссию, напоминало ему его знакомый быт и лица...».

Доньки Костянтина Дмитровича Віра (1855—1920) і Надія (1856—1944) продовжили просвітницьку справу батька. Віра Костянтинівна домоглася відкриття на власні кошти двох шкіл у Києві і присвоєння їм імені К. Д. Ушинського, викладання в них за підручниками «Рідне слово», «Дитячий світ».

К. Д. Ушинський — це просвітителі світових масштабів. На його ідеях будувалася й розвивалася педагогіка не тільки російська й українська, а й багатьох країн. Творча спадщина вченого посіла вагоме місце у світовому педагогічному просторі. «У XIX ст. великі російський та український народи дали слов'янству й всьому людству славного К. Д. Ушинського, чії педагогічні ідеї поряд з педагогічними ідеями Я. А. Коменського становлять найкраще з усього того, що створила в теорії виховання й навчання світова педагогічна думка»¹, — зазначали С. Х. Чавдаров і М. Ф. Даденков.

Ми, звісно, маємо пишатися тим, що українця-чернігівчанина було визнано «учителем російських учителів», що його підручник «Рідне слово» перевидався 150, а «Дитячий світ» — 70 разів і ними користувалися учні й учителі не лише Росії та України, а й Болгарії, Чехії, Словаччини, Польщі.

Науково-педагогічний доробок К. Д. Ушинського протягом багатьох років не втрачає своєї актуальності. На його ідеях зросли і змужніли українські педагоги, зокрема Х. Д. Алчевська, Г. Г. Ващенко, Б. Д. Грінченко, М. І. Демков, О. В. Духнович, Т. Г. Лубенець, А. С. Макаренко, С. Ф. Русова, В. О. Сухомлинський, Я. Ф. Чепіга та багато інших. Спадщину вченого досліджували М. М. Грищенко, М. С. Гриценко, М. Ф. Даденков, С. А. Литвинов, О. Р. Мазуркевич, М. Л. Рибаківа, С. Х. Чавдаров... Була вона предметом зацікавленості й зарубіжних педагогів.

Праці К. Д. Ушинського неодноразово перевидувалися до 1917 р., а з 1917 до 1946 р. вони не видавалися взагалі. До 1990 р. було надруковано 400 тис. примірників різних творів педагога. За радянських часів найбільш повними зібраннями стали одинадцятитомник загальним тиражем 25 тис. примірників (1948—1952 рр.), виданий у Москві російською мовою, та шеститомник — 50 тис. примірників (1952—1955 рр.), виданий у Києві українською мовою. Проте, як повідомляють дослідники, багато його творів утрачені або стали частиною приватних колекцій, а з виданих за радянських часів вилучені деякі фрагменти, особливо ті, що стосувалися місця і значення релігійного виховання дітей і молоді. А видавалися, цитувалися й пропагувалися ті ідеї, які були необхідні для виховання підростаючого покоління за умов соціалістичної системи. Цю прогалину нині намагаються заповнити. Зокрема, у 1998 р. у Луганську вийшла праця «Непознанный Ушинский. Хрестоматия научно-христианской педагогики». Зважаючи на такі обставини, нам, дослідникам, ще належить відкрити багато невідомого у спадщині великого вітчизняного педагога.

¹ Чавдаров С., Даденков М. К. Д. Ушинський. К., 1945. С. 28.

Праці

- Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори. К., 1949.
Ушинський К. Д. Твори: У 6 т. К., 1952—1955.
Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: У 2 т. К., 1983.

Література

- Чавдаров С., Даденков М. К. Д. Ушинський. К., 1945.
Година М. К., Науменко Ф. І., Паперна Г. О., Чавдаров С. Х. Педагог-демократ К. Д. Ушинський. Л., 1959.
Литвинов С. А. Твори К. Д. Ушинського і педагогічна думка на Україні // Рад. шк. 1961. № 2.
Грищенко М. М. К. Д. Ушинський: До 150-річчя з дня народження. К., 1974.
К. Д. Ушинский. 1824—1871: Жизнь и деятельность в портретах, иллюстрациях и документах. К., 1974.
Новое об Ушинском: Исследования и материалы о жизни, деятельности и педагогическом наследстве // Межвуз. сб. науч. тр. Вып. 193. Ярославль, 1981.
Рыбакова М. Л. К. Д. Ушинский и педагогическая мысль на Украине: Дис. ... канд. пед. наук. К., 1981.
Романовский О. К., Барсуک И. Я. Жизнь во имя будущего: Очерк научно-редакторской и литературно-публицистической деятельности К. Д. Ушинского. 2-е изд., перераб. и доп. К., 1984.
Щербань П. Національна гордість українського народу: До 175-річчя з дня народження К. Д. Ушинського // Освіта. 1997. 12—19 лют.
Непознанный Ушинский: Хрестоматия научно-христианской педагогики. Луганск, 1998.
Терлецький В. Нестор вітчизняної педагогіки: До 175-річчя з дня народження К. Д. Ушинського // Сумщина. 1998. 28 лют.
Костянтин Дмитрович Ушинський (1824—1870) // 20 видатних українських педагогів: Персоналії в історії національної педагогіки / За ред. А. М. Бойко. Полтава, 2002.